

УДК: 811.512.154

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/134-140

Нурдинова А.А.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

г. Бишкек

ИСТОРИЯ ПИСЬМЕННОСТИ – ИСТОРИЯ НАЦИИ**Нурдинова А.А.**

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

aielizanurdinova9@gmail.com**ЖАЗУУНУН ТАРЫХЫ – УЛУТТУН ТАРЫХЫ****Nurdinova A.A.**

master's student

Kyrgyz State University after named I. Arabaev

Bishkek c.

aielizanurdinova9@gmail.com**THE HISTORY OF WRITING IS THE HISTORY OF A NATION**

Аннотация. В данной статье раскрывается неразрывная связь истории кыргызской письменности с историей формирования и развития народа. На научно-аналитической основе рассматриваются история письменных памятников кыргызского народа, а также вопросы их происхождения и развития. На протяжении многих веков человечество проявляло устойчивый интерес к изучению природы языка и истории письменности. Однако наши предки сумели сохранить и передать последующим поколениям свои духовные ценности – эпос «Манас», пословицы и поговорки, загадки и сказки – преимущественно в устной форме. Таким образом, постановка вопроса «Разве у нас не было письменности?» направлена на предоставление научно обоснованных сведений о возникновении и развитии письменности. Как показывают исследования, в истории человечества истоки письменности берут начало с изображения предметов. Именно по этой причине пиктографическая, идеографическая и фонографическая системы письма сыграли важную роль в развитии мировой цивилизации. Кроме того, в статье приводятся сведения о тюркской письменности, использовавшейся кыргызским народом, об арабском алфавите, латинском алфавите, а также о кириллическом алфавите и их историческом значении и месте в развитии письменной культуры.

Аннотация. Бул макалада кыргыз жазуусунун тарыхы түздөн-түз элдин тарыхы менен байланыштуу экендиги жана кыргыз эли башынан кечирген жазуулардын тарыхы, таржымалы илимий негизде ачылып берилет. Адамдар

тилдин табыятын, жазуу тарыхын үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдар бою жүргүзүп келишкен. Бирок биздин ата-бабаларыбыз өздөрүнүн өзөгүндөгү баалуулуктарын, “Манас” эпосун, макал-лакап, табышмактарын, жомокторун кийинки муунга оозеки түрүндө өткөзүп берди. Ушундан улам, жазуубуз болгон эмеспи? - деген суроого жазуунун пайда болушу, келип чыгышы тууралуу илимий маалыматтарды берүүгө далалат жасалды. Изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, адамзат тарыхында жазуунун башаты предметтердин сүрөтүн тартуудан башталган. Ошол себептүү пиктографиялык, идеографиялык жана фонографиялык жазуулар жалпы адамзаттын тарыхында негизги ролду ойногон. Мындан сырткары, макалада кыргыз эли колдонгон түрк жазуусу, араб алфавити, латын алфавити жана Кириллица алфавити алардын тарыхтагы орду жөнүндө маалымат берилди.

Abstract. This article reveals the inseparable connection between the history of Kyrgyz writing and the historical development of the Kyrgyz people. On a scientific and analytical basis, the history of written heritage and the evolution of writing among the Kyrgyz people are examined. For centuries, humanity has shown sustained interest in studying the nature of language and the history of writing. However, our ancestors preserved and transmitted their spiritual values—such as the epic Manas, proverbs and sayings, riddles, and folktales—to subsequent generations primarily through oral tradition. In this context, the question naturally arises: did we truly lack a system of writing? The article aims to provide scientifically grounded information on the emergence and formation of writing. Research indicates that, in the history of humankind, the origins of writing began with the depiction of objects. For this reason, pictographic, ideographic, and phonographic writing systems played a fundamental role in the development of world civilization. Furthermore, the article presents information on the Turkic writing systems used by the Kyrgyz people, as well as the Arabic, Latin, and Cyrillic alphabets, and examines their historical significance and role in the development of written culture.

Ключевые слова: духовные ценности, пиктографическое письмо, идеографическое письмо, фонографическое письмо, консонантное письмо, вокалическое письмо, мировоззрение, этногенез, этнография.

Негизги сөздөр: баалуулуктар, пиктографиялык жазуу, идеографиялык жазуу, фонографиялык жазуу, консонанттык жазуу, вокалдык жазуу, дүйнө таанымы, этногенезиси, этнографиясы.

Keywords: spiritual values, pictographic writing, ideographic writing, phonographic writing, ethnogenesis, consonantal writing, vocalic writing, worldview, ethnography

Адам баласынын коомдук турмушунда тил илиминин орду өтө чоң. Ошол себептүү адамдар тилдин табыятын, закондорун жана жазуу тарыхын үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдар бою жүргүзүп келишкен. Биздин улуу муун өздөрүнүн ата-теги (жети атасы), уруусу, басып өткөн жолу жөнүндө, ар кандай тарбиялык мааниси бар, уламыш, жөө жомок, болмуштарды, акыл

сөздөрдүн көрөңгөсүн, табышмактарды узун сабак кеп кылып бере алышкан. Алар өздөрүнүн турмуштук тажрыйбаларын, баалуулуктарын кийинки муунга оозеки түрдө берген. Бирок биздин баалуулуктар оозеки түрдө сакталса, жазуу болгон эмеспи? -деген суроо жаралат. Жок, жазуу жаралган күндөн тартып, адамзат коомунун эң улуу табылгаларынын, маданий дөөлөттөрүнүн бири катары улам өнүктүрүлүп, улам өркүндөтүлүп, өз сапатын жакшыртуу менен, жазууга, окууга, ой-пикир билдирүүгө ыңгайлаштырылып отуруп, бүгүнкү абалга келип жетти.

Жазуунун келип чыгышын, пайда болушун иликтеп, изилдөөгө алган окумуштуулар адамзат өз тарыхында жазуунун 3 тибин колдонгондугун белгилешет. Алар:

а) пиктографиялык жазуу (сүрөттүү жазуу)

б) идеографиялык жазуу (айрым сөздөрдүн маанисин белгилер аркылуу билгизүүчү жазуу)

в) фонографиялык жазуу (тыбыштуу же тамгалуу жазуу)

Түрк элдери жазуунун кийинки түрүн, фонографиялык жазууларды пайдаланып келишкен” [1, 251- б.].

Изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, жазуунун башаты предметтердин сүрөтүн тартуудан башталган. Шумер, египет, хет жана кытай системасындагы белгилердин көпчүлүгү бизди курчап турган объективдүү предметтердин жөнөкөй сүрөтү. Ойду же түшүнүктү белгилөө үчүн алынган предметтердин көчүрмөсү ошондуктан, пиктографиялык жазууларда сүрөттөр дайыма эле художниктердикидей чоң чеберчилик менен тартылган эмес. Бирок алар сүйлөшүүдөгү сөздөрдүн ордун жазууда белгилөө, алмаштыруу үчүн алынгандыктан, кылдат сүрөткерликти деле талап кылбаган. Мындай сүрөт жазуусун илимде “пиктографиялык жазуу” деп аташкан. Бул элдин эске тутуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүп, стимулга салып турган артыкчылык болгон.

Убакыттын өтүшү менен адамзаттын аң-сезими жогорулап, ага жараша жазуусу да өнүгүп отурган. Пиктографиядан кийинки бир тепкичке жогорулап, өнүктүрүлгөн жазуу идеография болгон. Идеографиялык жазуунун үлгүсү катары Байыркы Кытай, Египет иероглифтерин, Япон иероглифтик жазмаларын көрсөтүүгө болот. Мында графикалык белгилер өзү билдирген сөздүн мааниси менен байланышпастан, ал сөздү көрсөткөн шарттуу белгилер болуп саналат. Маселен, арифметикалык сан, арифметикалык белгилер идеографиялык жазуунун үлгүлөрү болуп саналат. Мындай жазуулар идеографиялык жазуу деп аталган. Бул жазуу б.з.ч. IV-II миң жылдыкта пайда болгон. Идеографиялык жазуунун өзгөчө дагы бир тибин катары ушул бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган жана көчмөн калктарда, өзгөчө, түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда кеңири колдонулуп жүргөн тамгаларды, эн белгилерди көрсөтүүгө болот. Бул эн тамгалар аркылуу тигил же бул нерсенин, мал-жандын белгилүү бирөөгө тиешелүү экендиги аныкталат. Эн тамгалар малдын кулагына салынат, же колуна, санына, соорусуна күйгүзүлүп басылат, же болбосо сыр, жошо менен белгиленет, ал эми катуу нерселерге оюлуп салынат, же тартылат. Алсак «жагалмай тамга», «жаа тамга», «карга тамга», «куш тамга», «шара тилик»,

«алдынан оюк», «артынан оюк», «камчылар жагынын алдынан оюк», «аттанаар жагынын артынан оюк» деген сымал эн тамгалар. Бул эн тамгалар Орхон-Энесай жээктериндеги кыргыздарга таандык жазуу эстеликтеринде да кездешет.

Ал эми фонографиялык жазуунун биринчи үлгүсү арамей, еврей, иран, араб, грек жазмаларына негиз болгон финикий (азыркы Ливан мамлекеттине жакын жерде жээк бойлой жашаган эл болгон) жазуусунан башталгандыгын көрүүгө болот. Ал б.з.ч. XI-X кылымда Кипрдин аймагынан табылган. Финикий жазуусу 22 тамгадан туруп, 20сы үнсүз, экөө үндүү тамганы билдирген.

Ошондой эле Байыркы гректерде да консананттык жазууну б.з.ч. VIII-VII кылымдардан тартып, вокалдык – тыбыштык жазууну колдоно башташкан. Алгачкы грек классикалык алфавити 24 тамгадан туруп, анын 17си үнсүз, жетөө үндүү тыбыштарды белгилөө үчүн колдонулган. [2, 8 б.]

Статистикалык маалыматка таянсак, жер шаарында жашаган адамдардын 76%ке жакыны тыбыштык жазууну пайдаланат. Фонография негизинен төрт алфавитке тараган. Латын графикасын колдонгондор 30%, кириллицаны колдонгондор 15% индия графикасын колдонгондор 22% араб графикасын колдонгондор 15% түзүшөт.

Жазуу жаралгандан тартып, адамзат, маданиятынын, турмушунун өнүгүшү үчүн өз салымын кошуп, андагы эң маанилүү орунду ээлеп келет.

Жазуу адамзаттык муктаждыктан улам жаралып же өздөштүрүлүп, сөзсүз өзүнө идеялык жана графикалык мотивди, же болбосо мазмун жана форманы камтып турат.

Кыргыз эли бизге белгилүү болгон бир нече жазуу системасын пайдаланып келишкен, эми сөз ошол жөнүндө болсун. Жазуунун мааниси элдин тарыхы менен маданиятында өтө жогору бааланат. Анткени кандай эл болбосун, анын тарыхы, адабияты, маданияты, дүйнө таанымы, психологиясы, логикасы, этногенезиси, этнографиясы, дүйнөлүк маданияттагы орду жана ролу жөнүндө изилдөөнүн алгачкы учугун калтырган жазуу эстелигинен изилденери бышык. Ар бир элдин тарыхы, өзөгү болот. Ошол өңүттөн караганда, жер шаарында жазуу системасынын түрлөрү абдан арбын. Ал жазуулардын байыркысы болобу, азыркысы болобу, айтор, ошол көп түрдүүлүгүн иликтеп, бир тарыхый жалпылыкка тизмектеп чыгуу жазуунун тарыхын изилдеген окумуштуулардын, башкача айтканда, грамматологдордун милдети. Учурда жазуу коомубуздун калың катмарына тамыр жайып, терең, сиңгендиктен, бүгүнкү күндү жазуусуз элестете албайбыз.

Адамзат тарыхында жазуу информация туюндуруп, пикир алышууда жардамчы каражат катары колдонулуп, аралыкты, мезгилди жана мейкиндикти баш ийдирип эле чектелбестен, искусство, маданият, социалдык өнүгүүгө да таасирин тийгизип турат.

Ар кандай жазуу эстелиги ар бир элдин өткөндөгүсүнөн кабар берип турат. Элдердин басып өткөн жолун изилдөөдө тарых менен адабият негизги орунду ээлейт. Алар бири-бирин шарттап, толуктайт, тактап айтканда, тарых эл жашап өткөн турмуш жөнүндө фактылардын негизинде маалымат берсе, ал эми адабият ага жан киргизип, кан жүгүртүп, образдуулук, элестүүлүктү берип турат.

Жазуунун мааниси бүгүнкү күндө кандай деңгээлде экендигин билүү максатында бир көз ирмемдин ичинде жазуу жана окуу жөндөмдүүлүгүн жоготуп койгонуубузду элестетип көрөлү. Жазуу жок, тактап айтканда, китеп, газета-журналдар жок. Массалык маалымат кызматынын, коммуникативдик чөйрөнүн абалы кандай болмок? Окуганды билбесек өткөндүн баалуулуктарын кантип үйрөнүп, жазганды билбесек (өткөндү) бүгүнкү тажрыйба, мурасты кийинки муунга кандай өткөрүп бермекпиз? Бул суроого жооп катары окумуштуу И.Е.Гельбдин оюна көңүл буралы. “Письмо имеет такое значение в нашей повседневной жизни, что я готов утверждать, что наша цивилизация скорее могла бы существовать без денег, металлов, радио, парового двигателя и электричества, нежели без письма” [3, 212- б.].

Биздин замандын кылымдарында Енисей дарыясынын жогорку жогорку агымында жашаган түрк уруулары анын ичинде кыргыздардын ата-бабалары да өздөрүнүн тил өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуу болгон түрк алфавити деп аталган жазуудан пайдаланышкан [4, 73- б.]. Бул жазуулар азыркы мезгилде Монголия, Алтай, Кытайдын чыгыш бөлүгүндө жана Кыргызстанда Талас, Фергана өрөөндөрүндөгү таш эстеликтерде көп кездешет. Бул жазуулардын кимдер тарабынан түзүлгөндүгү тууралуу илимде так маалымат жок. Орхон-Енисей жазуусу менен жазылган эстеликтерди изилдеген көрүнүктүү түркологдор В.В.Радлов менен С.Е.Малов бул жазуулар байыркы кыргыз урууларына тиешелүү деген маалыматты айткан. Профессор С.Е.Малов: “Таким образом, можно сделать вывод, язык енисейских памятников письменности, представляет собой древний киргизский язык” [5, 12- б.] деп билдирүү калтырган.

Орхон-Енисей түрк жазуусунан кийин 7-8 кылымдарда Борбордук Азияны арабдар басып алгандан кийин кыргыз эли араб алфавитин пайдаланышкан. Араб алфавити кооз, орнаменталдык жазуу. Бирок окууга жана жазууга кыйынчылык туудурган. Ошондой болсо да окумуштуулар тарабынан араб алфавити менен жазылган бир катар эмгектер, кол жазмалар бар экендиги далилденип келет. Атап айтсак, “Манас” эпосунун үзүндүсү “Кыз Сайкал”, “Көкөтөйдүн ашы” жана акын Молдо Нияздын санаттарынын биринчи кол жазма китеби (1957,1962), жылдары табылган. Алматынын тарыхый архивинен дагы үч документ табылган. Биринчиси 1854-жылга, экинчиси 1961-жылга, үчүнчүсү 1863-жылга таандык болгон. Ал эми 20 –кылымдын башында 1911-1914-жылдары Молдо Кылычтын “Кысса-изилзала”, Осмоналы Сыдык уулунун “Мухтасар тарых Кыргызия”, Э.Арабаев жана Х.Сарсикеевдер түзгөн “Алифба йаки төтө оку” китеби [3, 80- 81-бб.]

Кыргыз эли колдонгон жазуулардын дагы бири-латын жазуусу. Латын жазуусу б.з.ч. эле 753-жылы негизделген. Бул Рим шаарынын кичинекей бир Лациум деген кыштагындагы жашагандардын жазуусу болгон. Латын жазуусунун өнүгүшүнө жана андагы бирдиктүү алфавиттик системасынын көп элге таралышына кагаздын пайда болушу чоң түрткү берген. Бул жазуу орто кылымда Европа, Азия, Африка, Австралияга чейин тарап, улуттар аралык карым-катнаштын каражаты катары колдонулган. Кыргыздар колдонгон латын алфавити адегенде 23 тамгадан туруп, биздин үндөштүк мыйзамыбызга ылайык,

улам кошулуп олтуруп, 28 тамгага жеткен. Кыргыз эли латын алфавитин 1927-жылдын аягынан 1941-жылга чейин колдонушкан. Биздин элибиздин текши сабаттуулукка жетишине да латын жазуусунун таасири чоң болгон. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн 90 дон ашык өлкөсү бул жазууну пайдаланат [6, 25-26-бб.].

Кириллица алфавитин IX кылымдын аягы X кылымдын башында бир туугандар Кирилл менен Мефодий түзүшкөн. Бир туугандар болгар болушкан. Византияда туулуп, славян тилин мыкты билишкен.

Княздын буйругу боюнча динди жайылтуу керек болгон. Кирилл менен Мефодий славяндар үчүн грек алфавитин негиз кылып, ошондой эле латын алфавитиндеги айрым бир элементтерди пайдаланып, азбуканы түзүшөт. Дин китептерин славян тилине которушат.

Кириллица алфавити түштүк славянга (болгар, македон), чыгыш славяндарга (орус, украин, беларусь) тарайт. Россияда 1707-1710-жж. бул алфавит чоң өзгөрүүгө учурайт. Петр I азбукага реформа жүргүзүп, орустарга ылайык граждандык шрифтти (жазуунун басма түрүн) киргизген. Ошентип басмадан китеп басып чыгаруу ийгилиги Петр I дин үлүшүнө таандык болуп калган. [3, 83-б.]

Кыргыз элинин орус алфавитине өтүү маселеси СССРдин курамына толук киргенибиз менен байланыштуу. Анын жыйынтыгы 1940-жылы декабрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында чыгарылып, орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавиттин долбоору жана орфографиясы кубатталган. Ал эми 1941-жылы 12-сентябрда Кыргызстандын өкмөтү тарабынан бекитилген. [3, 83-84-бб.]

Бул жазуу бүгүнкү күндө Россияда, Борбордук Азияда жана Чыгыш Европада колдонулуп келе жатат.

Жазууну учурда күндөлүк турмушта колдонулуучу, коомдун бөлүнгүс бирдиги катары карайбыз. Шарттуу түрдө жаш балдар 6 жаштан баштап, кээ бирлери ага чейин балдар бакчасында эле алфавитти окуп жана жазганга үйрөнө баштайт. Бул табылганы алар өмүрүнүн аягына чейин пайдаланат. Билим алат, жогорку окуу жайынан окуйт, газета-журналдарды окуйт, көркөм адабият окуп, өз оюн кагазга түшүрөт. Математиканы үйрөнүү менен соода-сатык иштерин жүргүзөт, кат жазат ж.б. Андыктан биз бүгүнкү күндө жазып жана окуй албаган сабатсыз адамды элестете албайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Бишкек, 2015. – 256 б.
2. Кенжегул кызы, Ж. Байыркы түрк жазма эстеликтеринин изилдениш тарыхы // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2018. – № 2. – Б. 118–121. – EDN RWULUC.
3. Гельб, И. Е. Опыт изучения письма. – Москва: Прогресс, 1980. – 212 с.
4. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1999. – 73–84-бб.
5. Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 451 с.
6. Дыйканов, К. Кыргыз жазуусунун тарыхынан / К. Дыйканов, С. Кудайбергенев, Ю. Яншансин. – Фрунзе, 1958. – 25–26-бб.

7. Сартбаев, К. Түркологияга киришүү. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 251 б.